

Janusz S. Bień

Polskie litery w traktacie Stanisława Zaborowskiego. Litera *A* i pochodne

1 Wstęp

Jak wiadomo, łaciński traktat Stanisława Zaborowskiego *Orthographia seu modus recte scribendi et legendi Polonicum idioma quam utilissimus* (*Ortografia, czyli sposób poprawnego pisania i czytania języka polskiego jak najużyteczniejszy*) jest drugą po Parkoszu propozycją pisowni polskiej. Traktat miał wiele wydań z mniej lub bardziej znaczącymi zmianami.

Wydania nie tylko różnią się między sobą, ale są też wewnętrznie niespójne. Są to fakty znane, ale nie były dotąd analizowane szczególnie. Niektóre z różnic i niespójności to zapewne po prostu błędy drukarskie, skład traktatu nie jest staranny – np. w jednym z wydań, nazywanym dalej egzemplarzem C, wersy *Decem precepta dei, Lex nature* i *Duo precepta legis euangelice* (złożone w dwóch kolumnach na przedostatniej stronie i kontynuowane na następnej) wydrukowane są nie po kolei, patrz także il. 1.

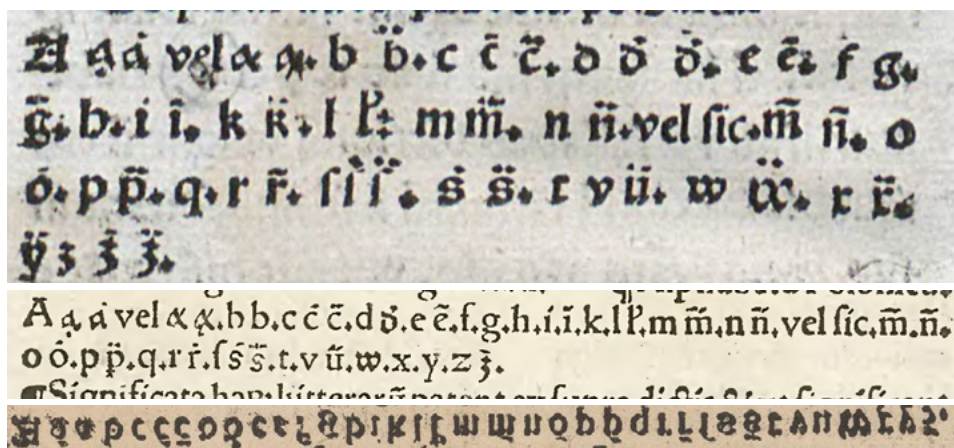
Sprawa polskich liter w traktacie Zaborowskiego jest złożona, dlatego ograniczymy się tutaj do jej zilustrowania za pomocą litery *A* i jej wariantów, ponieważ najważniejsze różnice między wydaniem dotyczą właśnie tych liter. Przykłady pochodzą ze zdigitalizowanych wydań.

2 Wydania, odczytania, interpretacje

Traktat był publikowany zarówno samodzielnie, jak i jako dodatek do innego utworu autorstwa Zaborowskiego, mianowicie gramatyki łacińskiej (*Rudimenta grammatices seu octo partium orationis examen cum forma seu modo verba exponendi*).

papauer:ñ cū simplici a erit vna dicitio:que latine dicit̃ tribulum alias
ne pūcto ꝑcabit idē qđ ꝑciosā latine:o etiā in primo vulgari est purū:ea

Ilustracja 1: Egz. C strona Ov – poziomą kreską ktoś zaznaczył brak wiersza z tekstem: *üercoch. Sic droga, si scribatur per a cum puncto inferiori dicitur via latine, si vero si[ne]*

a á ȧ ä b b̃ c c̃ c̄ d d̃ d̄ e ē ė f g̃ h i i̇ k k̃ l l̃ m m̃ n ñ o
ȯ p p̃ q r r̃ s s̃ t v ũ w w̃ x x̃ y z z̃. 9)

A ȧ ä vel ȧ ä. b b̃. c c̃ c̄. d d̃ d̄. e ē. f g̃. h. i i̇. k k̃. l l̃. m m̃. n ñ. vel sic m̃ ñ.
ȯ. p p̃. q. r̃. s̃ s̃. t. v ũ. w w̃. x x̃. y z z̃.

Ilustracja 2: Alfabet: egzemplarze A, B i C, tłumaczenie Kucharskiego, edycja Urbańczyka

Aktualnie (8 kwietnia 2022) zdigitalizowane są trzy wydania, jakoś dygitalizacji jest zadowolająca. Tylko te wydania są omawiane w niniejszym artykule, z przyczyn praktycznych i ideologicznych – każdy Czytelnik może łatwo samodzielnie zweryfikować sformułowane w artykule tezy.

Warto dodać, że współcześnie dygitalizacja starodruków nie stanowi już problemu technicznego. Mamy – również w Polsce – kosztowne urządzenia, które same obracają strony i osiągają szybkość skanowania do dwóch tysięcy stron na godzinę, istnieją też niedrogi urządzenia przenośne¹. Brak zdigitalizowanych innych wydań traktatu interpretuję w tej sytuacji jako świadomą decyzję ich dysponentów (z którą swoją drogą się nie zgadzam).

¹ Por. np. <https://readcoop.eu/scantent/>.

W Małopolskiej Bibliotece Cyfrowej od 2014 roku znajdują się skany egzemplarza z Muzeum Emeryka Hutten-Czapskiego – oddziału Muzeum Narodowego w Krakowie – o sygnaturze MNK VIII-XVI.1177². Jest to pierwsze niedatowane wydanie – egzemplarz ten będziemy dalej nazywać egzemplarzem A.

Biblioteka cyfrowa POLONA zawiera skany egzemplarza ze swoich zbiorów (sygnatura SD XVI.Qu.134) drugiego anonimowego wydania z 1518 roku (data ich udostępnienia nie jest mi znana)³; będziemy go dalej nazywać egzemplarzem B.

Od 2020 roku w bibliotece cyfrowej Muzeum Narodowego w Krakowie są dostępne skany gramatyki łacińskiej Stanisława Zaborowskiego z traktatem ortograficznym jako dodatkiem⁴. Na stronie tytułowej znajduje się data 1535, ale na ostatniej — data 1356. W konsekwencji w opisie bibliograficznym wydanie to jest datowane na 1535/1536. Będziemy dalej nazywać to wydanie egzemplarzem C.

Przez dłuższy czas podstawowym źródłem wiedzy o traktacie była praca *Księdza Stanisława Zaborowskiego ortografija polska z łacińskiego na polski język przelożona z przydaniem uwag tłómacza...*⁵, aktualnie dostępna w formie skanu m.in. w Śląskiej Bibliotece Cyfrowej⁶. Nie jest podane, które wydanie pisowni zostało przyjęte za podstawę (Estreicher⁷ przypuszcza, że wydanie Wietora z 1526 roku). Alfabet Zaborowskiego w wersji Kucharskiego jest przedstawiony na il. 2.

W 1983 roku ukazała się książka *Die altpolnischen Orthographien des 16. Jahrhunderts: Stanisław Zaborowski, Jan Seklucjan, Stanisław Murzynowski, Jan Januszowski*⁸.

W książce tej zostało udostępnione faksymile całego traktatu oraz odczytanie pierwszych dwóch wydań traktatu i ich tłumaczenie wykona-

² <http://mbc.malopolska.pl/publication/89609>

³ <https://polona.pl/item/5158973>

⁴ <https://cyfrowe.mnk.pl/publication/24392Cimelia>

⁵ A. Kucharski, *Księdza Stanisława Zaborowskiego Ortografija polska z przydaniem uwag tłómacza, tudzież Ortografii Seklucjana i spisu bibliograficznego grammatyk i Słowników polskich*, Warszawa: Drukarnia J. Węckiego, 1825, <https://polona.pl/item/11555802> [dostęp: 7.04.2022].

⁶ <https://sbc.org.pl/publication/10680>

⁷ K. Estreicher, *Bibliografia polska Karola i Stanisława Estreicherów*, t. XXXIV, Kraków 1951, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/313324/> [dostęp: 7.04.2022], s. 52.

⁸ S. Urbańczyk, *Die altpolnischen Orthographien des 16. Jahrhunderts*, red. S. Urbańczyk, R. Olesch, t. XXXVII, *Slavistische Forschungen*, Köln–Wien 1983.

ne wcześniej przez Józefa Dziecha. Warto odnotować zastrzeżenie autora (s. 28): „*Die Drucktypen der Erstausgabe waren abgenutzt, deshalb ist die Interpretation der diakritischen Zeichen nicht immer sicher, besonders dann nicht, wenn es sich um die Unterscheidung der beiden Punkte und des Strichs über einem Buchstaben handelt*”. [„Czcionki pierwszego wydania były zużyte, dlatego interpretacja znaków diakrytycznych nie jest pewna, zwłaszcza jeśli chodzi o różnicę pomiędzy podwójną kropką a kreską nad literą”]. Jest paradoksem, że analogiczne problemy występują również w książce Urbańczyka – mam np. problemy z odróżnieniem tyldy od makrona, różne warianty przekreślonej litery *a* są czasami zbyt podobne do siebie.

Jak widać na il. 2, alfabety w pierwszym i drugim wydaniu nie są identyczne, Urbańczyk – jak również widać na tej ilustracji – różnice te zignorował, nie komentując ich w żaden sposób. Jak pisał Wiesław Wydra⁹ (dziękuję Autorowi za wskazanie mi tego tekstu, który uszedł mojej uwadze – mówiąc konkretniej, nie pojawiał się w wynikach wyszukiwarki Google):

[...] Stanisław Urbańczyk opublikował w swojej książce dwie pierwsze edycje Zaborowskiego – z lat 1511–1514 i 1518. W transliteracji zostały one połączone, z tym że różnice między nimi sygnalizują nawiasy: w kwadratowych ujęte zostały fragmenty tekstu niespotykane w drugim wydaniu, w ostrych zaś te fragmenty, które nie występują w pierwodruku. Podobnie uczynił wydawca w przekładzie polskim. Ale zabiegu tego nie dokonał już w przykładach polskich [...].

W swoim artykule Wydra zwraca również uwagę na istotne różnice między wydaniem – patrz il. 5.

Na uwagę zasługuje także artykuł Decyk-Zięby¹⁰, który zawiera system ortograficzny Zaborowskiego w formie tabeli, opracowanej na podstawie opisu liter i przykładów zawartych w części teoretycznej traktatu. Tabele te oznaczamy dalej *D-Z 2014*.

Artykuł ma wersję elektroniczną w postaci dokumentu PDF identyczną z wersją wydrukowaną w „*Poradniku Językowym*” dostępną w *Central and*

⁹ W. Wydra, *Na marginesie nowej edycji „Ortografii” Stanisława Zaborowskiego*, w: *Z dziejów literatury i kultury staropolskiej*, red. W. Wydra, W.R. Rzepka, Poznań 2017, s. 97–104.

¹⁰ W. Decyk-Zięba, „*Ortografia” Stanisława Zaborowskiego*. : „*Poradnik Językowy*” 5 (2014), s. 101–109. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=839091> [dostęp 7.04.2022.].

*Eastern European Online Library*¹¹. Dostępna jest też w Internecie wersja obszerniejsza, choć różniąca się nieco w szczegółach, stanowiąca fragment serwisu *Dawne ortografie, gramatyki i podręczniki języka polskiego. Internetowe kompendium edukacyjne*¹² – niestety trudno się zorientować, którą wersję należy traktować jako podstawową; tabele z tej wersji oznaczamy dalej jako *D-Z 2021*. Tabele – w szczególności wspomniana wyżej – są udostępnione w postaci graficznej, ale poza tym wersja internetowa używa standardu Unicode do kodowania alfabetu Zaborowskiego. Niestety niektóre decyzje szczegółowe są kontrowersyjne, miejscami występują oczywiste pomyłki – na il. 3 widzimy m.in. 'GREEK SMALL LETTER DELTA' z podwojonym 'COMBINING DIAERESIS' oraz 'LATIN SMALL LETTER K' z podwojonym 'COMBINING DIAERESIS' i potrojonym 'COMBINING DOT ABOVE'.

posiadanych przez drukarzy niestosowanych do łaciny czcionek (np. α, ᾱ, ḑ, ḓ, ḕ, ḗ, ḙ), drukarze mogli wykorzystać do druku tekstów polskich –

Ilustracja 3: Dawne ortografie... – zrzut ekranu z 26.09.2021

Ostatnia godna uwagi pozycja to znajdujący się w trakcie opracowywania *Słownik historyczny terminów gramatycznych on-line*¹³, którego ukończenie jest planowane na maj 2023 roku¹⁴. Zawiera on około 100 cytatów z traktatu i jego tłumaczenia, zapisanych w standardzie Unicode – jak zobaczymy dalej, niekiedy w sposób budzący wątpliwości.

3 Litera A

Zaborowski wyróżnia łącznie cztery rodzaje litery *A*: zwykłą łacińską i trzy diakrytyzowane (z czego dwa w dwóch wariantach) – patrz il. 4, przy czym diakryty zmieniały swoje znaczenie – patrz il. 5. Ich kształty są opisane niejasno, a ilustrujące je przykłady sprawiają trudności interpretacyjne.

¹¹ <https://www.ceeol.com/>.

¹² W. Decyk-Zięba, *Stanisław Zaborowski „Orthographia seu modus recte scribendi et legendi Polonicum idioma quam utilissimus I Ortografia, czyli sposób poprawnego pisania i czytania języka polskiego jak najużyteczniejszy”*, w: *Dawne ortografie, gramatyki i podręczniki języka polskiego*, <https://gramatyki.uw.edu.pl/book/2>, [dostęp: 7.04.2022].

¹³ <https://shtg.uw.edu.pl/>

¹⁴ *Słownik historyczny terminów gramatycznych online*, red. I. Stapor, W. Decyk-Zięba, M. Kresa, 2021, <https://shtg.uw.edu.pl/> [dostęp: 7.04.2022].

Egz. A	Egz. B	Egz. C	diakryty litery A
ā	ā	ā	virgula integra
ā	ā	brak	puncto superiori
ā̇	ā̇	ā̇ ā̇	semivirgula superiori
brak	ā	brak	puncto inferiori
ā	brak	ā̇	semivirgula inferiori

Ilustracja 4: Izolowane warianty litery *A* w części opisowej traktatu

A cum puncto seu semivirgula superiori videlicet huiusmodi ā ā suum sonum instar infirmorum in gutture formatum habet. Et quasi in e mutum fuit, vel in a mutum n etiam muto sequente, vt antiqui scriptare solebant. Cum integra vero virgula, videlicet huiusmodi ā, quasi obtusum seu raucum habet sonum. Verbi gratia, si quis scribere velit polonicum huius latine dictionis manu, hac in oratione posite manu percussit. Verbi gratia, si quis scribere velit polonicum huius latine dictionis manu, hac in oratione posite manu percussit, sic scribat rāka [sic māka id est pena, maka id est farina] < Prefatos autem hos duos sonos Bohemi per u scribere solent et exprimere, vt ruku id est manu, budu id est fiam. > Id tamen non in omnibus dictionibus faciunt nam vulgaria illarum dictionum latinarum sanctus, maledictus et multarum aliarum per a scribunt et non per v. A autem cum puncto seu semiürgula inferiori, videlicet huiusmodi ā̇, stupentis seu admirantis habet sonum labris expansis perlatum, vt patet in hoc vulgari mā̇k, id est papauer. Est et quartus sonus, quem habet in ordine alphabeti latini, qui etiam patet in his vulgaribus pan, id est dominus, Ian, id est Ioan<n>es.

Ilustracja 5: Wydania odczytane przez Urbańczyka i edycja z 1526 roku odczytana przez Wydrę (transliteracja i wyróżnienia moje)

Mamy więc:

- bez diakrytów (ale czasami z kreską oznaczająca skrót),
cum integra vero virgula. Kucharski tłumaczy virgula jako ‘róźdźka’, Dziech jako ‘kreska’, preferujemy tłumaczenie Dziecha,
- z diakrytem górnym (superiori):
 - cum puncto. Kucharski tłumaczy puncto jako ‘kropka’, Dziech jako ‘punkt’, preferujemy tłumaczenie Kucharskiego.
 - cum semivirgula. Kucharski tłumaczy semivirgula jako ‘pólróźdźka’, Dziech tłumaczy niekonsekwentnie (patrz niżej) jako ‘kreska’, zacierając różnicę między semivirgula i virgula; stosujemy tłumaczenie ‘pólkreska’.

3. z diakrytem dolnym (*inferiori*):

(a) *cum puncto*. I Kucharski i Dziech tłumaczą tutaj *puncto* jako ‘kropka’.

(b) *cum semivirgula*. Kucharski tłumaczy *semivirgula* jako ‘półróżdżka’, Dziech jako ‘półkreska’, preferujemy tłumaczenie Dziecha.

Ponieważ warianty diakrytyzowane zastępują w pewnym sensie *o* rogate, Bunčić sądzi, że to kształt *o* rogatego zainspirował Zaborowskiego do stosowania kreski jako diakrytu¹⁵. Z drugiej strony Słowiński odnotowuje występowanie w rękopisach liter, gdzie „chorągiewka [sic] była nie doczepiana, lecz przecinała laseczkę *a* → [rysunek] oraz koniec litery *e* → [rysunek]”¹⁶. Genezę tej konwencji trzeba chyba uznać za nieznaną.

3.1 Litera A bez diakrytów

Patrz przede wszystkim il. 6 i il. 7, litera ta występuje również na innych ilustracjach.

Jak widać, w traktacie (i jego transliteracjach) występuje ona w formie dwupoziomej (ang. *double-storey*), stosowanej m.in. we współczesnej antykwie.

Ilustracja 6: Przykłady litery A bez diakrytów – od góry egz. A, egz. B, egz. C

¹⁵ D. Bunčić, *Proposal to include the letter ‘Old Polish O’ in ISO/IEC 10646 and The Unicode Standard*, L2/21-039, 12 stycznia 2021, <http://www.unicode.org/L2/L2021/21039-old-polish-o.pdf> [dostęp: 7.04.2022], s. 5.

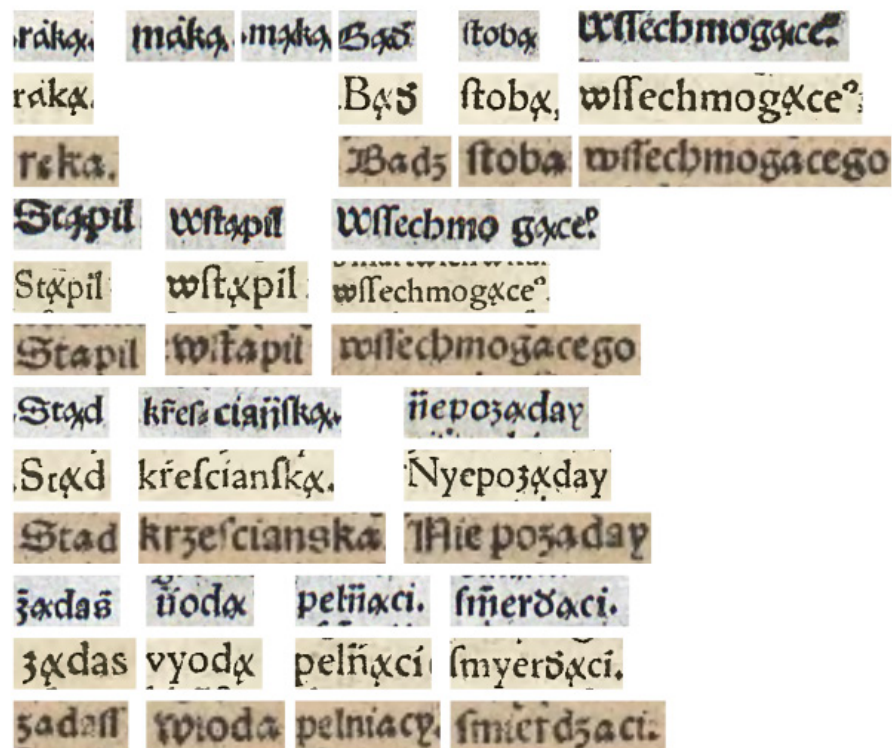
¹⁶ J. Słowiński, *Rozwój pisma łacińskiego w Polsce XVI-XVIII wieku. Studium paleograficzne*, Lublin 1992, s. 64.

[á]	a	üercimak, pan, Jan; twa, pelna 'pelna'
[á]	a	üercimak, pan, Jan; vola, twa

Ilustracja 7: Decyk-Zięba: litera *A* — głoska, litera, przykłady (wykład; teksty)

3.2 Litera *A cum integra virgula*

Patrz przede wszystkim il. 8 i il. 9.

Ilustracja 8: Przykłady litery *A cum integra virgula* i odpowiedników – od góry egz. A, egz. B, egz. C

[q]	q	māka 'mąka'; wstāpil
[q]	a	māka 'mąka'; wstāpil

Ilustracja 9: Decyk-Zięba: litera *A cum integra virgula* – głoska, litera, przykłady (wykład; teksty)

Kreska jest „cała” (*integra*), tzn. pełnej długości, czyli dłuższa od omawianej niżej *semivirgula*. Diakryt ten jest stosowany do jednopozioonej (ang. *single-storey*) litery *a* z pochylą, a nie pionową kreską – dość podobnie wygląda znak dostępny w Unikodzie na podstawie rekomendacji Medieval Unicode Font Initiative¹⁷, mianowicie M+F214 'LATIN SMALL LETTER A UNCIAL FORM <MUFI>' (ⱦ)¹⁸. W egzemplarzu A kreska wyraźnie przecina łaskę litery *a*. W egzemplarzu B dotyka oczka litery, całość przypomina grecką literę alfa z diakrytem dolnym (patrz niżej punkt 3.5). W egzemplarzu C kreska jest krótsza.

Tabele *D-Z 2014* i *D-Z 2021* różnią się od siebie – patrz il. 9. W pierwszej jednopozioomowy kształt litery *a* jest zachowany.

W *Słowniku historycznym terminów gramatycznych* czytamy m.in.¹⁹: «Cum integra vero virgula videlicet huiusmodi 'a' quasi obtusum seu raucum habet sonum [...] 'râka' [= ręką]» oraz »Z całą zaś kreską, mianowicie taką 'a', ma jakby przytłumione czyli głuche brzmienie [...] 'râka' [= ręką]», gdzie 'a' to U+A739 'LATIN SMALL LETTER AV'. Użycie tutaj tego znaku jest moim zdaniem niewłaściwe. W dodatku w innej wersji tego cytatu mamy po prostu *q*, co jest również mylące – patrz il. 10.

Zab/1514-1515, s. [5]/56

Cum integra vero **virgula** videlicet huiusmodi a quasi obtusum seu raucum habet sonum [...] râka [= ręką].

[Z całą zaś kreską, mianowicie taką a, ma jakby przytłumione czyli głuche brzmienie... râka = ręką], s. 105]

Zab/1514-1515, s. [18]/69

Quidam vero Bohemi talem sonum dicte littere d scribere solent **titello** seu puncto superaddito sic d, unde dicta vulgaria et similia secundum eos sic essent scribenda bawd, chod, sed sive sic scribantur.

[Niektórzy jednak Czesi takie brzmienie rzeczonyj litery piszą, dodając zwykłe tytel czyli kropkę powyżej, tak d, dlatego wymienione wyrazy nasze i podobne należałoby według nich pisać bawd, chod, ale czy tak napiszesz, czy przez z, to obojętne, ale jednak bez z bardziej zgodne z regułą, znacząc d jako twarde, s. 106]

¹⁷ <https://www.mufi.info>

¹⁸ <https://mufi.info/m.php?p=mufichars&i=2&v=F2>

¹⁹ <https://shtg.uw.edu.pl/entry/2572>

Zab/1514-1515, s. [5]/56

Cum integra vero virgula, videlicet huiusmodi a, quasi obtusum seu raucum habet sonum.

[Z całą zaś kreską, mianowicie taką a, ma jakby przytłumione czyli głuche brzmienie, s. 105.]

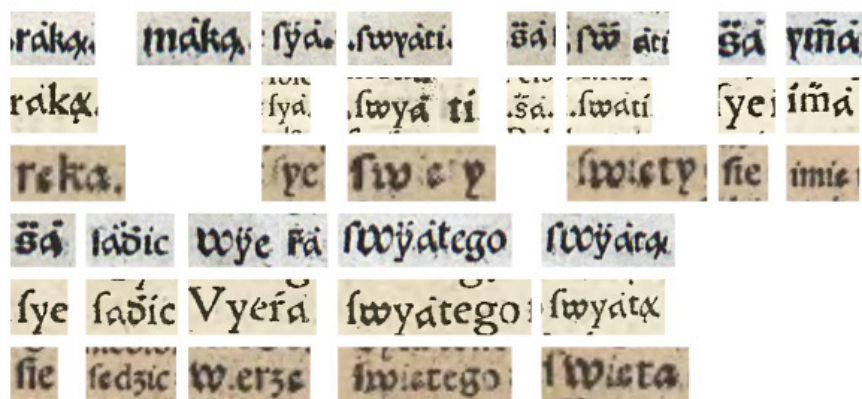
Ilustracja 10: Słownik historyczny terminów gramatycznych — zrzut ekranu z 2.12.2021

Litera o funkcji *a cum integra virgula* i kształcie przypominającym ten z egzemplarza C była w użyciu przez czas dłuższy – w korpusie IMPACT²⁰, obejmującym teksty z lat 1570–1756²¹, wystąpiła 32 577 razy, czyli niewiele mniej niż litera *a* z ogonkiem, która wystąpiła 41 486 razy – odpowiednio 0,404% i 0,515% wszystkich znaków²². W związku z brakiem odpowiedniego znaku w standardzie Unicode był on w korpusie zakodowany konwencjonalnie jako U+2C65 'LATIN SMALL LETTER A WITH STROKE'. Znak ten został też użyty do reprezentacji tej litery na il. 5.

3.3 Litera A z diakrytem górnym

3.3.1 Litera *A cum puncto superiori*

Patrz przede wszystkim il. 11 i 12.

Ilustracja 11: Przykłady litery *A cum puncto superiori* i odpowiedników – od góry egz. A, egz. B, egz. C

²⁰ Aktualnie pod adresem <https://szukajwslownikach.uw.edu.pl/>.

²¹ J.S. Bień, *The IMPACT project Polish Ground-Truth texts as a DjVu corpus*, „Cognitive Studies | Études Cognitives” 14 (2014), s. 75–84. <https://ispan.waw.pl/journals/index.php/cs-ec/article/view/cs.2014.008> [dostęp: 7.04.2022].

²² J.S. Bień, *Delivering the IMPACT project Polish Ground-Truth texts with Poliqarp for DjVu*, Technical Report, 2012, DOI: 10.13140/RG.2.2.24647.83363, <https://www.researchgate.net/publication/351121973> [dostęp: 7.04.2022].

Występuje w egzemplarzu A i – rzadziej – w egzemplarzu B. Warto zwrócić uwagę, jak zmieniała się pisownia w kolejnych wydaniach, w szczególności warto zauważyć pojawienie się litery *e* z kreską u dołu.

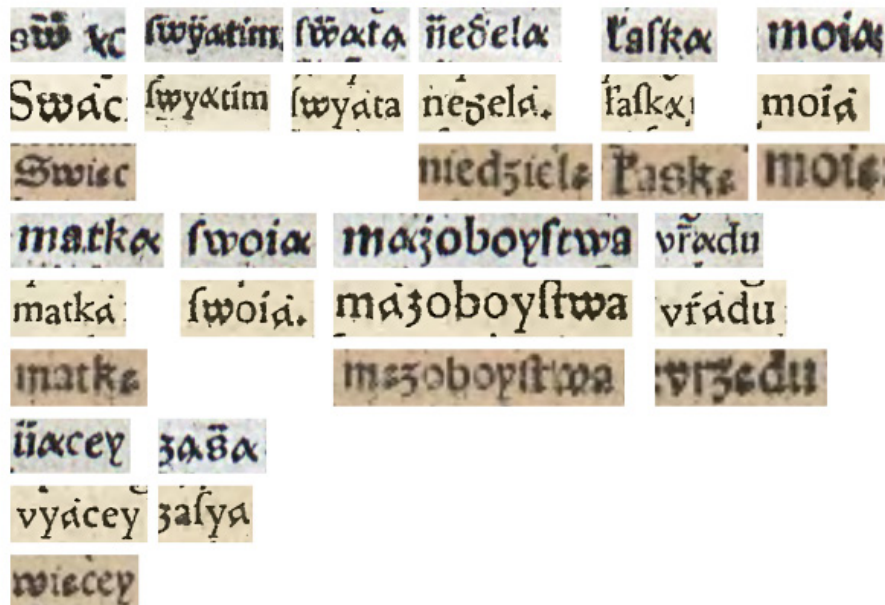
W tabelach *D-Z 2014* i *D-Z 2021* – patrz il. 12 – mamy zachowany kształt jednopiętrowy litery *a*. W *Słowniku historycznym terminów gramatycznych* zrezygnowano z zachowywania jednopiętrowego wariantu *a*.

[e]	à, a	ràkà 'ręka', màkà 'męka'; šà, ymà 'imię', lalka 'laskę'
[e]	à, a	ràkà 'ręka', màkà 'męka'; šà, ymà 'imię', lalka 'laskę'

Ilustracja 12: Decyk-Zięba: litera *A cum puncto seu semivirgula superiori* – głoska, litera, przykłady (wykład; teksty)

3.3.2 Litera *A cum semivirgula superiori*

Występuje kilkakrotnie w egzemplarzu A – patrz il. 13 i il. 9.

Ilustracja 13: Przykłady litery *A cum semivirgula superiori* i odpowiedników – od góry egz. A, egz. B, egz. C

Warto zwrócić uwagę, jak zmieniała się pisownia w kolejnych wydaniach, w szczególności warto zauważyć pojawienie się litery *e* z kreską u dołu. Jak widać, w przeciwieństwie do całej kreski (omówionej w punkcie 3.2), półkres-

ska nie tylko jest krótsza, ale przede wszystkim nie przecina łaski litery, tylko ją dotyka. Ponieważ litera *a* występuje w uncjalnym wariacie jednopiętrowym, wynikowy znak przypomina grecką literę alfa – patrz niżej punkt 3.5. Taką właśnie interpretację znajdujemy w tabelach *D-Z 2014* i *D-Z 2021*.

W *Słowniku historycznym terminów gramatycznych* znak ten jest reprezentowany przez zwykłą dwupiętrową literę *a* z diakrytem U+0337 ‘COMBINING SHORT SOLIDUS OVERLAY’ (‘*ǵ*’); wygląd takiej sekwencji zależy istotnie od użytego fontu i może być łatwo ją pomylić ze wspomnianym wcześniej znakiem *ǵ* U+2C65 ‘LATIN SMALL LETTER A WITH STROKE’. W niektórych fontach (np. JunicodeTwoBeta²³) taka reprezentacja jest akceptowalna: *ǵ*. W ten sposób ten znak jest reprezentowany w transliteracji Urbańczyka cytowanej na il. 5.

3.4 Litera A z diakrytem dolnym

3.4.1 Litera A z kropką dolną

Występuje tylko sporadycznie – patrz il. 14 oraz il. 15.

Ilustracja 14: Przykłady litery *A cum puncto inferiori* i odpowiedników – od góry egz. B, egz. A, egz. C

[a]	ɑ, ȁ	mąk, łaska ‘łaska’, kapuła; nąś, tak, iako, boga, čǵa ‘ciała’
[a]	ɑ, ɑ	mąk, łaska ‘łaska’, kapuła; nąś, tak, iako, boga, čǵa ‘ciała’

Ilustracja 15: Decyk-Zięba: litera *A cum puncto seu semivirgula inferiori* – głoska, litera, przykłady (wykład; teksty)

²³ <https://github.com/psb1558/Junicode-font>

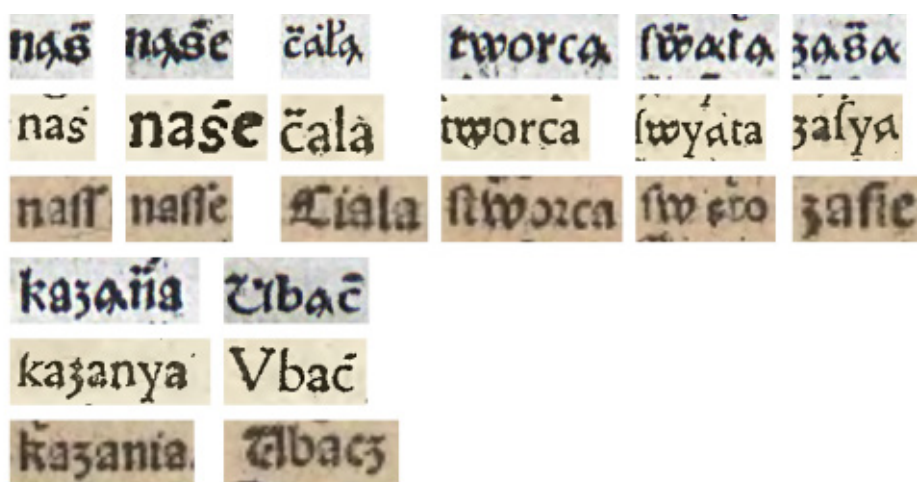
W tabelach *D-Z 2014* i *D-Z 2021* – patrz il. 15 – mamy zachowany kształt jednopiętrowy litery *a*. Reprezentowanie kropki (dla większej wyrazistości?) przez U+031F 'COMBINING PLUS SIGN BELOW' – patrz il. 16 – uważam za błędne²⁴.

innych (por. tabela 2.) oznaczeń literowych: [ę] - ą̣ (z kropką

Ilustracja 16: Dawne ortografie... – zrzut ekranu z 4.12.2021

3.4.2 Litera A z półkreską dolną

Występuje tylko w egzemplarzu A – patrz il. 17 oraz il. 15. Jak widać, półkreska tylko dotyka od dołu łaskę litery *a*, z jednym tylko wyjątkiem, kiedy nieznacznie ją przecina.

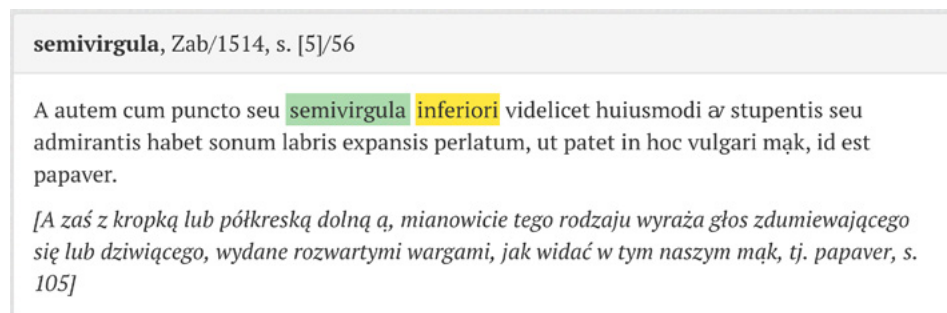

Ilustracja 17: Przykłady litery *A cum semivirgula inferiori* i odpowiedników – od góry egz. A, egz. B, egz. C

Warto zwrócić uwagę, jak zmieniała się pisownia w kolejnych wydaniach. W tabelach *D-Z 2014* i *D-Z 2021* – patrz il. 15 – mamy zachowany kształt jednopiętrowy litery *a*. W *Słowniku historycznym terminów gramatycznych* czytamy: «A autem cum puncto seu semivirgula inferiori videlicet

²⁴ W. Decyk-Zięba, Stanisław Zaborowski „*Orthographia seu modus recte scribendi et legendi Polonicum idioma quam utilissimus*! *Ortografia, czyli sposób poprawnego pisania i czytania języka polskiego jak najużyteczniejszy*”, w: *Dawne ortografie, gramatyki i podręczniki języka polskiego*, <https://gramatyki.uw.edu.pl/book/2>, [dostęp:7.04.2022].

huiusmodi 'a'» oraz «A zaś z kropką lub półkreską dolną 'a'»; w cytacie łańskim mamy ewidentną pomyłkę, w tłumaczeniu litera *a* z kropką dolną kodowana jest prawidłowo – patrz il. 18.

Ilustracja 18: Słownik historyczny terminów gramatycznych – zrzut ekranu z 2.12.2021

W 2020 roku do fontu JuniusX (aktualna nazwa JunicodeTwoBeta) dodano znak lepiej oddający kształty występujące w tekstach wspomnianego wcześniej korpusu²⁵. Jest on dostępny na pozycji F0001 (Δ), roboczo nazywam go 'LATIN SMALL LETTER A WITH STROKE THROUGH TERMINAL'. Został on użyty do reprezentacji litery A z półkreską dolną na il. 5.

3.5 Podobieństwo do innych liter

Jak pisaliśmy wcześniej, niektóre wystąpienia litery *a* przypominają mocno grecką literę alfa. Tomasz Lisowski²⁶ pisał, że Zaborowski stosował greckie alfa z „haczykiem” u dołu dla samogłoski nosowej tylnej (*a* z kropką u dołu dla oznaczenia samogłoski nosowej przedniej). Na Lisowskiego powoływał się Maciej Malinowski²⁷, prawdopodobnie stwierdzenie to można znaleźć również w wielu innych publikacjach. W szczególności na stosującej standard Unicode wspomnianej wcześniej stronie z tekstem Decyk-Zięby²⁸ czytamy, że Zaborowski proponował zapis samogłosek nosowych przez α (α, α[ę] i α [o]), gdzie α to U+03B1 'GREEK SMALL LETTER ALPHA',

²⁵ <https://github.com/psb1558/Junicode-New/issues/14>

²⁶ T. Lisowski, *Pisownia polska. Główne fazy rozwoju*, „Kwartalnik Językoznawczy” 3–4 (2010), s. 117–130, http://www.kwartjez.amu.edu.pl/teksty/teksty2010_3-4_3-4/Lisowski.pdf [dostęp: 7.04.2022], s. 126.

²⁷ M. Malinowski, *Ortografia polska od II połowy XVIII wieku do współczesności: kodyfikacja, reformy, recepcja*, 2011, <http://hdl.handle.net/20.500.12128/5290> [dostęp: 7.04.2022], s. 33.

²⁸ W. Decyk-Zięba, *Stanisław Zaborowski „Orthographia... op.cit.*

α to litera ze znakiem dostawnym U+0337 ‚COMBINING SHORT SOLIDUS OVERLAY’, a α to U+1FB3 ‚GREEK SMALL LETTER ALPHA WITH YPOGEGRAMMENI’ – patrz il. 19. Jednak w tekście traktatów nie ma żadnej wzmianki o literze alfa, można więc przyjąć, że jej używanie nie było intencją Zaborowskiego. Jeśli litera ta rzeczywiście występuje w tekstach, może to być skutek inicjatywy drukarzy, być może wymuszonej przez jakieś względy techniczne.

zapis samogłosek nosowych przez α (α, α [ę] i α [o])

Ilustracja 19: Dawne ortografie... – zrzut ekranu z 4.12.2021

Jest możliwe również inne wyjaśnienie występowania znaku o tym kształcie.

W swoim artykule²⁹ Wiesław Wydra pisze:

Ingrid Maier³⁰ podsuwa niezwykłą myśl, na którą nikt w Polsce dotąd nie wpadł. [...] Nie mając *q* w posiadanych zasobach pism drukarskich, uzyskiwano je, odwracając „do góry nogami” (było to widocznie technicznie możliwe, skoro niekiedy spotyka się w owych czasach odwrócone na stronach książek litery) czcionkę z literą *v* z dodaną kreską [sic! raczej kropką: *auf den Kopf gestelltes v mit einem Punkt darüber* – JSB], która znajdowała się w kasztach, żeby oznaczać skrócenia takich wyrazów, jak np. *virtus, veritas, verbum, virgo, versus* itd.

Pisze on dalej³¹: „I tak postępowano we wszystkich znanych nam drukach polskich sprzed 1521 roku (również w Ortografii Stanisława Zaborowskiego) [...] Od zasady stosowania odwróconego *v* w miejsce *q* odstaje tylko jeden jedyny znany nam druk [...]”.

²⁹ W. Wydra, *O książkach w języku polskim wydanych i niewydanych przed 1522 rokiem (oraz o czcionce z literą q w owym czasie, a także o tym, że pierwsza książka polska nie wyszła z tłoczni Floriana Unglera)*, w: *Drukowane teksty polskie sprzed 1543 roku*, red. K. Krzak-Weiss, K. Meller, W. Wydra, Poznań 2019, s. 1–50, <https://repozytorium.amu.edu.pl/handle/10593/25899> [dostęp: 7.04.2022], s. 43.

³⁰ I. Maier, *Jako drogo schynkyq tho wino. Wie tewer schenckt man den weyn. Ein wenig bekanntes polnisch-deutsches Gesprächsbüchlein aus dem ersten Viertel des 16. Jahrhunderts*, „Slovo. Journal of Slavic Languages, Literatures and Cultures” 49 (2003), s. 5–41, <http://uu.divaportal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%5C%3A75604&dswid=4161> [dostęp: 7.04.2022].

³¹ W. Wydra, *O książkach w języku polskim...*, *op. cit.*, s. 44.

Hipoteza Maier wydaje mi się – przynajmniej w zasadzie – wysoce prawdopodobna, ale stwierdzenia Wydry są moim zdaniem zbyt daleko idące. Możliwość obrócenia czcionki do góry nogami istniała przez cały czas stosowania składu ręcznego, ale przeważnie był to błąd drukarza. O intencjonalnym obracaniu znaku wspominają (z punktu widzenia transkrypcji) André i Jimenes³² (fr. *caractères renversés*; piszą również o znakach odwróconych, czyli fr. *caractères pied-en-haut* – tych dwóch kwestii nie należy mylić), wydaje się też, że występuje ono w traktacie Zaborowskiego, ale jest innego rodzaju, niż sugeruje to Wydra (chodzi o obrócenie znaku 'p' w celu stworzenia dodatkowego brewigrafu³³).

Maier wykazuje istnienie brewigrafu v z kropką, powołując się m.in. na ilustrację nr 117 (*Schwabacher*) na stronie 61 w książce *Die gotischen Schriftarten*³⁴. Pośrednim potwierdzeniem używania tego znaku w Średniowieczu jest uwzględnienie go przez Medieval Unicode Font Initiative jako M+E74C 'LATIN SMALL LETTER V WITH DOT ABOVE <MUFI>'

Wydra na poparcie swojej tezy cytuje następujące przykłady: *Unterweisung* (rozmówki polsko-niemieckie wydrukowane w 1523 roku w Wittenberdze – reprodukcja fotograficzna jest załączona do artykułu Pirożyńskiego³⁵), *Hortulus* polski Unglera³⁶, *Agenda [...]*³⁷, *Septem canonicae Epistolae [...]*³⁸. Nie analizowałem tych przykładów – nawet jeśli potwierdzają one tę tezę, to jednak jest to, moim zadaniem, za mało, aby uznać ją za udowodnioną w całej rozciągłości.

4 Uwagi końcowe

Artykuł został przygotowany za pomocą systemu XeLaTeX z wykorzystaniem różnych dodatkowych opcji. Na odnotowanie zasługuje pakiet *expe*

³² J. André, R. Jimenes, *Transcription et codage des imprimés de la Renaissance*, „Revue des Sciences et Technologies de l'Information - Série Document Numérique” 16.3 (2013), s. 113–139. DOI: 10.3166/DN.16.3.113-139, <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00983575> [dostęp: 7.04.2022], s. 133.

³³ J.S. Bień, *Traktat Stanisława Zaborowskiego i skróty brachygraficzne*, op.cit., s. 27–28.

³⁴ J. Kirchner, E. Crous, *Die gotischen Schriftarten*, Leipzig 1928. <https://pbc.gda.pl/publication/1910> [dostęp: 3.05.2021].

³⁵ J. Pirożyński, *Nieznane rozmówki polsko-niemieckie z I. połowy XVI w. w zbiorach Herzog August Bibliothek w Wolfenbuttel*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 1980, s. 43–60.

³⁶ <https://www.wbc.poznan.pl/publication/418100>

³⁷ <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/13292/edition/21327>

³⁸ <https://cyfrowe.mnk.pl/publication/854>

do składu przykładów i glos lingwistycznych; jego autorem jest John Frampton, któremu chciałbym tutaj podziękować za cenne rady. Do większości ilustracji stosowana była tzw. klasa dokumentu standalone. Najważniejsze jednak, że ilustracje są zbudowane z wycinków, które w swojej nazwie zawierają pełną informację, skąd zostały wycięte (konkretnie nazwa dokumentu, numer strony i współrzędne w pikselach). W półautomatycznym tworzeniu wycinków istotną rolę odgrywa zmodyfikowany przez autora program **djvused** z biblioteki DjVuLibre. Po dopracowaniu program będzie dostępny publicznie, ale już teraz może być udostępniony zainteresowanym, podobnie jak wykorzystane wycinki.

Na potrzeby Redakcji tekst artykułu został skonwertowany na format ODT za pomocą programu **make4ht**, którego autorem jest Michal Hoftich.

Bibliografia

- André J., Jimenes R., *Transcription et codage des imprimés de la Renaissance*, „*Revue des Sciences et Technologies de l'Information - Série Document Numérique*” 16.3, 2013, s. 113–139, DOI: 10.3166/DN.16.3.113-139, <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00983575> [dostęp: 7.04.2022].
- Bień J.S., *Delivering the IMPACT project Polish Ground-Truth texts with Poliquarp for DjVu*, Technical Report, 2012, DOI: 10.13140/RG.2.2.24647.83363, <https://www.researchgate.net/publication/351121973> [dostęp: 7.04.2022].
- Bień J.S., *The IMPACT project Polish Ground-Truth texts as a DjVu corpus*, „*Cognitive Studies | Études Cognitives*” 14 (2014), s. 75–84. <https://ispan.waw.pl/journals/index.php/cs-ec/article/view/cs.2014.008> [dostęp: 7.04.2022].
- Bień J.S., *Traktat Stanisława Zaborowskiego i skróty brachygraficzne*, w: „*Poznanski Półrocznik Językoznawczy*” 2021/1 (30), s. 1–42, http://kwart-jez.amu.edu.pl/teksty/teksty2021_1_30/Bien.pdf [dostęp: 7.04.2022].
- Bunčić D., *Proposal to include the letter 'Old Polish O' in ISO/IEC 10646 and The Unicode Standard*, L2/21-039, 12 stycznia 2021, <http://www.unicode.org/L2/L2021/21039-old-polish-o.pdf> [dostęp: 7.04.2022].
- Decyk-Zięba W., *Ortografia Stanisława Zaborowskiego*, „*Poradnik Językowy*” 5/2014, s. 101–109, <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=839091> [dostęp: 7.04.2022].
- Decyk-Zięba W., *Stanisław Zaborowski „Orthographia seu modus recte scribendi et legendi Polonicum idioma quam utilissimus I Ortografia, czyli sposób poprawnego pisania i czytania języka polskiego jak najużyteczniejszy”*, 2021, <https://gramatyki.uw.edu.pl/book/2> [dostęp: 7.04.2022].

- Estreicher K., *Bibliografia polska Karola i Stanisława Estreicherów*, t. XXXIV, Kraków 1951, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/313324/> [dostęp: 7.04.2022].
- Kirchner J., Crous E., *Die gotischen Schriftarten*, Leipzig 1928, <https://pbc.gda.pl/publication/1910> [dostęp: 3.05.2021].
- Kucharski A., *Księża Stanisława Zaborowskiego Ortografija polska z przydaniem uwag tlómacza, tudzież Ortografii Seklucyana i spisu bibliograficznego grammatyk i Słowników polskich*, Warszawa 1825, <https://polona.pl/item/11555802> [dostęp: 7.04.2022].
- Lisowski T., *Pisownia polska. Główne fazy rozwoju*, „Kwartalnik Językoznawczy” 3–4/2010, s. 117–130, http://www.kwartjez.amu.edu.pl/teksty/teksty2010_3-4_3-4/Lisowski.pdf [dostęp: 7.04.2022].
- Maier I., *Jako drogo fchynkvyq tho wino. Wie tewer schenckt man den weyn. Ein wenig bekanntes polnisch-deutsches Gesprächsbüchlein aus dem ersten Viertel des 16. Jahrhunderts*, „Slovo. Journal of Slavic Languages, Literatures and Cultures” 49 (2003), s. 5–41, <http://uu.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%5C%3A75604&dswid=4161> [dostęp: 7.04.2022].
- Malinowski M., *Ortografia polska od II połowy XVIII wieku do współczesności : kodyfikacja, reformy, recepcja*, Katowice 2011, <http://hdl.handle.net/20.500.12128/5290> [dostęp: 7.04.2022].
- Pirożyński J., *Nieznane rozmówki polsko-niemieckie z I. połowy XVI w. w zbiorach Herzog August Bibliothek w Wolfenbüttel*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 1980, s. 43–60.
- Słowiński J., *Rozwój pisma łacińskiego w Polsce XVI-XVIII wieku. Studium paleograficzne*, Lublin 1992.
- Słownik historyczny terminów gramatycznych online*, red. W. Decyk-Zięba, M. Kresa, I. Stąpor, 2021, <https://shtg.uw.edu.pl/> [dostęp: 7.04.2022].
- Urbańczyk S., *Die altpolnischen Orthographien des 16. Jahrhunderts*, red. S. Urbańczyk, R. Olesch, *Slavistische Forschungen*, Köln–Wien 1983.
- Wydra W., *Na marginesie nowej edycji „Ortografii” Stanisława Zaborowskiego*. w: *Z dziejów literatury i kultury staropolskiej*, red. W. Wydra, W.R. Rzepka, Poznań 2017, s. 97–104,
- Wydra W., *O książkach w języku polskim wydanych i niewydanych przed 1522 rokiem (oraz o czcionce z literą ą w owym czasie, a także o tym, że pierwsza książka polska nie wyszła z tłoczni Floriana Unglera)*, w: *Drukowane teksty polskie sprzed 1543 roku*, red. K. Krzak-Weiss, K. Meller, W. Wydra, Poznań 2019, s. 1–50, <https://repozytorium.amu.edu.pl/handle/10593/25899> [dostęp: 7.04.2022].

Polish letters in Stanisław Zaborowski's treatise. The letter A and derivatives

Zaborowski's treatise was the second proposal of Polish spelling, it has several editions in 16th century. The scans of three of them are available in digital libraries. To represent the nasal vowels Zaborowski proposed several variations of the letter A. His propositions changed from edition to edition and not always were rendered correctly by the printers. In the paper the variations are presented in details.

Key words: polish spelling, paleotypography, unicode

O Autorze:

Prof. dr hab. Janusz S. Bień - emeryt wcześniej
m.in. Katedra Lingwistyki Formalnej Wydziału
Neofilologii Uniwersytetu Warszawskiego); informatyk
i lingwista (z wykształcenia matematyk);
aktualne zainteresowania: dygitalizacja dawnych
tekstów polskich, historia pisowni polskiej.
E-mail: jsbien@uw.edu.pl
Witryna: <https://sites.google.com/view/jsbien>